

De levensloop als individueel project

Auteur(s):

Leijnse, F.

De auteur is houder van de Drees-leerstoel aan de Universiteit van Amsterdam, lid van de Eerste Kamer en voorzitter van de hbo-raad, vereniging van hogescholen. leijnse@hbo-raad.nl

Verschenen in:

ESB, 89e jaargang, nr. 4427, pagina D33, 26 februari 2004

Rubriek:

Dossier: Integratie

Trefwoord(en):

In de individuele benadering van de levensloop staan keuzevrijheid en eigen verantwoordelijkheid centraal. Individuele arrangementen moeten worden ingebed in de solidariteit die het Nederlandse sociale stelsel kenmerkt.

Individualisering is lange tijd het meest gangbare steekwoord geweest ter verklaring van de ingrijpende maatschappelijke veranderingen die Nederland sinds de jaren zestig heeft gezien. De teloorgang van vertrouwde sociale verbanden die waren gebaseerd op klasse, buurt, politieke stroming en kerk, werd vooral gezien als een de-institutionalisering van het maatschappelijk verkeer. Mensen konden niet langer worden benaderd als onderdeel van homogene collectiviteiten. 'De arbeider' bestond niet meer, en 'de vakbond' kon dus ook niet meer namens hem spreken. 'De huisvrouw' raakte op haar retour en sleepte 'de kostwinner' in haar val mee. In wet- en regelgeving, in georganiseerd overleg en in de uitvoering van overheidsbeleid kon steeds minder worden aangesloten bij een geïnstitutionaliseerde ordening. De vrije markt leek het meest voor de hand liggende reguleringsmechanisme voor de verhoudingen tussen zelfstandige, heterogene individuele subjecten. Een grootscheepse beweging tot individualisering van inkomensbeleid, belastingheffing en sociale zekerheid werd ingezet. Overheersende ontwikkelingen als de groeiende arbeidsdeelname van vrouwen en hun economische zelfstandigheid versterkten het individualiseringstheorema. De groei van het aantal alleenstaanden leek het belang van het samenlevingsverband als 'rekeneenheid' voor het beleid definitief te relativiseren.

Kanttekeningen

De laatste jaren zijn echter steeds meer kritische noten geplaatst bij de vermeende radicale individualisering. Er vormen zich namelijk tegelijk nieuwe patronen en collectiviteiten, die minder stabiel en minder bepalend zijn voor het leefpatroon van mensen dan de oude zuilen. Mensen veranderen vaker van collectiviteit, of behoren in perioden tegelijk tot verschillende collectiviteiten. Met andere woorden, leefpatronen worden minder gekenmerkt door stabiliteit en meer door transities en combinaties. Dat betekent echter niet dat de samenleving wordt gereduceerd tot een amorfe massa losstaande individuen.

De accentverschuiving in de benadering van arbeidsparticipatie vormt een belangrijk element in het denken over nieuwe sociale patronen en flexibele collectiviteiten sinds de eerste helft van de jaren negentig. In de jaren zeventig en tachtig waren economische zelfstandigheid, gelijke beloning en (drastische) verhoging van de arbeidsdeelname van vrouwen leidende thema's waarin substantiële verbeteringen zijn opgetreden. Vanaf het midden van de jaren negentig wordt duidelijk dat deze trend onomkeerbaar is, maar dat de (vrouwen)emancipatie hiermee nog niet voltooid is. De wijze waarop een vrijwel gelijke arbeidsparticipatie van vrouwen is gerealiseerd en economische zelfstandigheid naderbij is gebracht, geeft aanleiding tot nieuwe vragen.

De explosieve groei van deeltijdarbeid, met name onder vrouwen, en de realisatie van het 'anderhalfverdienersmodel' indiceert dat Nederland uiteindelijk niet heeft gekozen voor volledige gelijkberechtiging en economische zelfstandigheid, maar een compromis heeft gezocht. Dit compromis, in de wandeling het 'combinatiescenario' genoemd, vermindert de economische afhankelijkheid van vrouwen enigszins maar legt wel de combinatie van zorg- en arbeidstaken grotendeels op hun schouders. In dit model is niet de verdere uitbreiding van de arbeidsdeelname het belangrijkste aandachtspunt, dat gaat vanzelf, maar de druk die voortkomt uit de ongemakkelijke combinatie van arbeid en opvoedingstaken.

Vier trends

Deze keuze voor een gemengd model, waarin opvoedingstaken niet geheel worden uitbesteed maar naast en in combinatie met betaald werk worden verricht, doet ook de belangstelling voor het gezin herleven. Was het gezin in de hoogtijdagen van de individualisering vooral een enigszins bespottelijk relict, hoeksteen van een voorbijgeen samenleving, nu stegen de noden van het moderne anderhalfverdienersgezin op de politieke agenda. Vanuit de Nederlandse Gezinsraad worden met name door Peter Cuyvers begrepen als het 'spitsuur van het leven' en het 'gezinsdal in het inkomen' ontwikkeld. In deze termen worden kernachtig de twee problemen van het moderne gezin samengevat: tijdgebrek en geldgebrek, vooral in de periode tussen het dertigste en 45ste levensjaar wanneer de kinderen thuis verzorgd moeten worden. Uitbreiding van de kinderopvang en een verhoging van de kinderbijslag lijken niet meer toereikend te zijn om deze problemen op te vangen.

Een nadere analyse laat zien dat de worsteling van het moderne gezin met tijdsdruk en inkomstekort niet alleen met de gebrekkige combineerbaarheid van betaald werk en opvoedingstaken te maken heeft. Naast de last van kinderen zijn er nog minstens drie andere

aandachtsvelden die het betaald werk naar het tweede plan drukken. Veel jonge werknemers blijken niet alleen steeds later aan stabiele relaties en kinderen te beginnen, maar ook in de aldus verlengde adolescentie tijdrovende vrijetijdspatronen te ontwikkelen. Sporten en hobby's die geen vrijblijvend patroon toestaan, komen aanzienlijk vaker voor dan vroeger. Dit type ontspanning blijkt een aanzienlijke druk te leggen op de beschikbare tijd en speelt vaak een belangrijke rol in het zelfbewustzijn van de betrokkenen. Systematische vrijetijdsbesteding speelt meer dan in het verleden een rol bij de ontwikkeling en realisatie van de eigen persoonlijkheid.

Daarnaast is in de afgelopen twee decennia de permanente educatie belangrijker geworden. Wat vroeger meer als een individueel streven werd gezien ('tweede kans-onderwijs') wordt langzamerhand een imperatief voor wie in zijn werk bij wil blijven. Het 'leven lang leren' krijgt een essentiële functie bij het op peil houden en verhogen van de kwalificatiestructuur van de beroepsbevolking. Snelle technologische en kennisontwikkeling en de eruit voortvloeiende snelle veroudering van competenties dwingen hiertoe. Het sabbatsjaar van de hoogleraar wordt in flexibeler vorm een zinkend cultuurgoed.

Tenslotte is er de groeiende behoefte aan mantelzorg die de tijdsindeling van gezinnen met werkende ouders verder belast. Vergrijzing, groeiende tekorten en oplopende kosten van de zorg maken de vraag actueel of naastenliefde niet weer eens wat meer geïmplementeerd moet worden. Zorg aanbieden blijft weliswaar primair een privé-keuze, maar het maatschappelijk belang ervan neemt toe. Om die reden rijst ook de vraag of een zekere publieke ondersteuning van mantelzorg wellicht aangewezen is. In een samenleving waarin 'bijna iedereen' betaald werk verricht, richt die publieke ondersteuning zich vanzelf ook op de knelpunten in de combinatie van mantelzorg met werk. Het recht op verlof uit de arbeid en opvang van de inkomensderving worden voorwerp van overheidsbeleid in de vorm van wettelijke regelingen voor kortdurend en meer langdurig zorgverlof.

Invloed op arbeid

Deze vier genoemde trends, de groeiende heftiek van het moderne gezin, de steeds veeleisender vrijetijdspatronen, de opkomst van het leven lang leren en de toenemende behoefte aan mantelzorg, relativiseren de betekenis van betaalde arbeid als primaire zingeving in het mensenleven. In zekere zin wordt betaalde arbeid een instrument van identiteitsontwikkeling onder vele. Als we kijken naar wat moderne werknemers belangrijk vinden bij de keuze van betaald werk, dan valt op dat ontwikkelingsmogelijkheden bovenaan staan. Vervolgens wordt de keuze bepaald door de flexibiliteit in werktijden en de tolerantie ten aanzien van verlangde combinaties met privé-verplichtingen in de sfeer van zorg en vrije tijd. Pas op de derde plaats komt het loon.

Bij de ontwikkeling en ontplooiing van individuele identiteit wordt arbeid steeds meer een instrument naast andere. Deze constatering plaatst voor het eerst het begrip 'levensloop' centraal. Flexibeler werktijden, bescheiden verloffaciliteiten, een beetje extra kinderopvang en vooral veel retoriek over een 'leven lang leren' blijken volstrekt inadequaet om de wezenlijke omslag te verwerken die zich in onze tweeverdienersamenleving heeft voorgedaan.

Levensloopbenadering

In de levensloopbenadering is niet langer de structuur van het betaald werk ijkpunt, maar het keuzepatroon dat een individu volgt bij het ontwikkelen van zijn eigen identiteit. De levensloop als geheel van keuzen, als individueel project, wordt het kader van waaruit over de aanpak van knelpunten wordt gedacht. Het speelt zowel een rol in de onderscheidende individuele identiteit (het 'zelf') als in de sociale patronen waarin individuen deelnemen, zoals gezinsvorming. Dynamiek en differentiatie in de keuzepatronen van burgers maken het steeds minder mogelijk uniforme collectieve oplossingen te bieden. Het groeiende geheel van wettelijke en cao-regelingen op het terrein van verlof, kinderopvang en studie is niet alleen hoogst inadequaet; het zal ook nooit in staat zijn de bestaande dynamiek in keuzes te accommoderen. Tijd dus voor een nieuwe benadering, die het individu centraal plaatst, althans de individuele levensloop. Een benadering die vertrekt bij de individuele keuzes die mensen en recht doet aan zowel de vaste patronen die zich daarin aftekenen als de onvoorspelbare dynamiek en differentiatie.

Levensloopregeling

In de levensloopbenadering staat de eigen verantwoordelijkheid voor de gemaakte keuzen en de consequenties ervan voorop. Een levensloopregeling biedt een kader waarin mensen deze verantwoordelijkheid kunnen concretiseren. Enerzijds gebeurt dit door de opbouw van een inkomenstegoed mogelijk te maken, dat gebruikt kan worden om inkomensderving in de toekomst op te vangen. Anderzijds wordt de inzet van dit tegoed gekoppeld aan keuzes die voor de levensloop van belang zijn, met daarin zoveel mogelijk flexibiliteit. Er zijn immers geen afzonderlijke regelingen voor allerlei nieuwe sociale risico's, maar één tegoed waaruit voor verschillende keuzes naar eigen inzicht geput kan worden.

Hoewel de eigen verantwoordelijkheid dus het uitgangspunt is van de levensloopregeling, is bij vrijwel alle individuele keuzes tevens een maatschappelijk belang aan de orde. Dit legitimeert een sturende en ondersteunende rol van de overheid. De overheid zorgt voor kaderstellende regelgeving voor de collectieve vormgeving van levensloopsparen. Voorts kan de overheid deelname aan de collectieve spaarregeling faciliteren door toepassing van de fiscale omkeerregel: inleg en vermogensopbouw zijn belastingvrij, opname uit het tegoed is belast. Tenslotte is het denkbaar dat de overheid de opbouw, dan wel de opname van tegoed voor bepaalde doeleinden, subsidieert om daarmee bepaalde keuzes te simuleren vanwege het grote maatschappelijke belang dat ermee gemoeid is.

Collectieve regelingen

Het collectieve karakter van levensloopregelingen, bedrijfstak- of cao-gewijs, laat onverlet dat er sprake is van individuele aanspraken. Collectieve opbouw en kapitaaldekking staan individuele toerekening van aanspraken niet in de weg, zoals wij uit de wereld van de ouderdomspensioenen weten. Juist in deze overstap van omslag naar kapitaaldekking, van publieke en collectieve rechten naar individuele aanspraken, zit

het wezenlijk nieuwe van de levensloopbenadering. In plaats van almaar verder te bouwen aan een labyrint van steeds preciezer afgebakende collectieve rechten, die in permanentie inadequaet zullen blijken voor de veranderende wensen van werknemers, gaat het levensloopmodel juist uit van de onvoorspelbaarheid van individuele keuzes.

Hoewel levensloop dus mede zijn oorsprong vindt in de herleving van het gezinsdenken, betekent het toch vooral een concretisering van de individualiseringstrend in samenleving en arbeidsbestel. Mede daardoor legt de levensloopregeling verbanden met enerzijds een sector die al decennia lang bekend is met individuele aanspraken, de ouderdomspensioenen, en anderzijds een sector die al decennialang tevergeefs worstelt met de gevolgen van voortgaande individualisering, de sociale zekerheid.

Pensioenen

Bij de ouderdomspensioenen is natuurlijk het driepijlermodel interessant. Veel valt echter ook te leren de snelle ombouw van de vut-naar prepensioenregelingen die sinds 1995 op gang is gekomen. Ook hier zien we de overstap van omslag naar kapitaaldekking gepaard gaan aan een individualisering van de aanspraken én een belangrijke flexibilisering in de wijze van opname van de pensioenrechten. Flexibele prepensioenregelingen zijn daarmee een voorbeeld voor de levensloopregeling en kunnen hiermee worden geïntegreerd. Vervroegde uittrekking wordt daarmee één van de (vele) toepassingsmogelijkheden van een verlofgoed dat de werknemer gedurende zijn hele werkzame leven opbouwt, maar ook voor andere doeleinden kan inzetten; vroegpensioen wordt één van de (vele) toepassingsmogelijkheden van het spaartegoed. Individuele keuzes worden daarmee mogelijk gemaakt, zowel vroeg in de beroepsloopbaan als op het eind daarvan.

Sociale zekerheid

Dan is er nog het vruchteloze geworstel met de 'oude' sociale zekerheid. In het afgelopen decennium is deze ten prooi is gevallen aan vele opeenvolgende verbouwingen. Er is steeds meer verfijning aangebracht om de meer wisselende arbeidspatronen te accommoderen. Het laatstverdiende loon en een ongebroken arbeidsverleden, de twee pijlers van het stelsel, blijken steeds minder gangbaar en representatief te zijn en vragen steeds nieuwe verfijningen. Die noodzaak daarvan wordt ook vergroot door de toename van het morele risico in de oude sociale risico's. Langzamerhand wordt duidelijk dat weliswaar in het optreden van werkloosheid, ziekte en arbeidsongeschiktheid overwegend sprake is van extern risico, iets dat je 'overkomt', maar dat de duur van calamiteit in aanzienlijke mate door eigen keuze en inzet wordt bepaald. Daarnaast blijft van het oude sociale zekerheidsstelsel passiviteit induceren. Om voor een uitkering in aanmerking te komen, moet de cliënt aan steeds meer criteria voldoen die zijn ongeschiktheid tot werken bewijzen. Hoe zieliger, passiever, gehandicapt, on dynamischer en langeslagener men is, hoe groter de kans op een uitkering.

Beter beleid

Er is inmiddels lang genoeg vruchteloos getracht deze feilen op te lossen door een combinatie van strengere toelatingsregels, scherpere controles en lagere uitkeringen. De regelgeving is daardoor gecompliceerd en intransparant geworden, de uitvoering omslachtig en duur, en de uitkeringen zijn allang niet meer zo fatsoenlijk als ze in de tijd van Drees waren bedoeld.

Het wordt daarom tijd de eigen verantwoordelijkheid én de flexibele inzetbaarheid gelijktijdig in de oude sociale zekerheid in te bouwen. Het pensioenstelsel heeft laten zien dat dit goed kan door de publieke eerste pijler (solidariteit door omslag) te completeren met een tweede pijler (solidariteit door collectieve kapitaaldekking, maar individuele aanspraken).

De levensloopregeling, zeker als deze zich ook uitstrekt tot de prepensionering, biedt een uitstekend instrument om zo'n tweede pijler voor de oude sociale risico's te introduceren.

Uitkeringen kunnen dan op peil blijven doordat het stelsel als geheel minder conjunctuurgevoelig wordt. Mensen zullen geactiveerd worden omdat zij vrijer kunnen beschikken over de rechten die zij hebben opgebouwd, en er dus spaarzamer mee zullen omgaan. Levensloop zou daarmee een bevredigende oplossing kunnen bieden voor de lang als tegenstrijdig beschouwde wenselijkheden van individualisering van de verzorgingsstaat en behoud van de broodnodige solidariteit.

Frans Leijse

Dossier: Handel en transactiekosten

A.J. De Geus en M. Rutte: [Europees levensloopbeleid](#)

K.P. Goedswaard en T.D. Tiemens: [Levensloopbeleid: hype of noodzaak?](#)

H.J. Groenendijk en M.A.D. Fasol: [Het wetsvoorstel levensloopregeling](#)

J.C.M. Sap en J.J. Schippers: [Arbeidsmarkt: meer investeren, minder sparen](#)

A. Blokland: [Van droom naar werkelijkheid](#)

M.T. van der Veen: [Levenshoop](#)

J. Plantenga: [Zorgen in en om de levensloop](#)

M. Janssen: [Deense mannen nemen geen ouderschapverlof op](#)

M. Janssen: [Zweedse verlofregeling: royaal maar dwingend](#)

M. Koning en E. Wierda: [Non-participatie verminderen](#)

N. van Nimwegen: [Van spitsuur naar sandwich](#)

J.J.M. Theeuwes: [Tegen de storm in](#)

R.M.A. Jansweijer: [Te mooi om waar te zijn](#)

A. de Grip: [Levensloop en personeelsbeleid in zorg en onderwijs](#)

G. Dolsma: [Zelf je leven lopen](#)

M.E.J. Schuit: [Levensloopbeleid: modegrill of blijvend fenomeen](#)

A.L. Bovenberg en J.P. van der Toren: [Pijlers onder het gezin](#)

F. Leijnse: [De levensloop als individueel project](#)

S.G. van der Lecq: [Levensloopbanen](#)